

**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В
УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА НЕСТАБІЛЬНОСТІ: ЗМІСТОВНИЙ
АСПЕКТ**

Запухляк І. Б.

***Анотація.** У статті викладено результати досліджень, пов'язаних із визначенням особливостей розвитку соціально-економічних систем в умовах глобальних трансформацій та змін зовнішнього середовища. Обґрунтовано детермінанти розвитку соціально-економічної системи в сучасних умовах.*

***Ключові слова:** розвиток, соціально-економічна система, розвиток підприємства, невизначеність та нестабільність середовища.*

***Abstract.** The paper presents the results of a research relating to the determination of peculiarities of development of social and economic systems under the conditions of global transformations and changes in the external environment. The determinants of socio-economic system in the modern world conditions have been grounded.*

***Keywords:** development, social and economic system, development of an enterprise, incertitude and instability of an environment.*

Постановка проблеми. Визначальною ознакою сучасності є процес глобалізації, який породжує активні трансформаційні процеси ринкового простору та провокує виникнення різного роду криз та суперечностей. За таких умов розвиток соціально-економічних систем, зокрема підприємств, залежить не стільки від їх внутрішніх можливостей, скільки від впливів ринкового оточення, що динамічно змінюючись, обумовлює поведінку підприємства. Нестабільність та невизначеність зовнішнього середовища зумовлює загострення проблем адаптації підприємства до змін екзогенних факторів та розробку механізмів подолання кризових явищ, з одного боку, а з іншого – спонукає підприємство до активного пошуку нових інноваційних форм існування.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Дослідження інформаційних джерел, які розкривають різноманітні аспекти розвитку складних соціально-економічних систем, зокрема підприємств, дають підставу стверджувати, що проблеми забезпечення розвитку підприємства в умовах всеохоплюючої глобалізації, трансформації світових ринків, невизначеності та стохастичності зовнішнього середовища потребують подальших досліджень.

Особливості розвитку соціально-економічних систем висвітлені в працях О. Амоші, Н. Афанасьєва, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Геєця, Л. Забродської, Л. Запасної, Н. Касьянової, Т. Клебанової, І. Кононенка, О.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

Кузьміна, Л. Мельника, О. Новікової, М. Портера, О. Раєвневої, В. Рогожина, А. Пушкаря, А. Тридіда, Й. Шумпетера та багатьох інших дослідників.

Метою статті є визначення особливостей розвитку соціально-економічних систем в умовах глобальних трансформацій та змін зовнішнього середовища.

Викладення основного матеріалу. На понятійному рівні вивчення та визначення розвитку підприємства має ґрунтуватись на більш загальному, вихідному понятті «розвиток». У філософській літературі термін «розвиток» розглядають як незворотну, спрямовану, закономірну зміну матеріальних та ідеальних об'єктів [1, С.555]. Така зміна виникає в результаті протиріч, боротьби нового і старого, боротьби “суперечливих, взаємовиключних, протилежних тенденцій”, властивим об'єктам “природи”, їхнього подолання, перетворення в нові протиріччя. “Розвиток є “боротьба” протилежностей” [2, С. 454].

Деякі науковці розглядають розвиток як саморух об'єкта – іманентний процес, джерело якого укладено у самому об'єкті, що розвивається. Цієї думки дотримується Гвішиані Д. М., який розглядає розвиток як “систему протиріч, систему якісно різних етапів, шаблів, систему оборотних і необоротних процесів, систему поступального росту й внутрішньої цілісності розвитку” [3, С. 37]. Мочерний С. В. також зазначає, що зміну системи в цілому та її окремих підсистем під впливом властивих їй внутрішніх суперечностей та умов, яка зумовлює перехід системи на вищий рівень організації можна визначити як саморух (саморозвиток) системи [4, С.325].

Зазначимо, що дієслово «розвиватися» у тлумачному словнику сучасної української мови трактується як: набувати великого розмаху, значення, розширюватись; досягати значного ступеня впливу; досягати розумової, духовної зрілості, ставати розумово, духовно вищим; ставати кращим, досконалішим, підніматися на вищий щабель, досягати високого рівня... [5, С. 1043]. Тобто, процесам розвитку притаманні такі риси як покращення якісних характеристик та зміцнення стійкості системи, підвищення її впливу на інші системи та процеси, протікання таких змін в певному просторі та часі.

Деякі науковці притримуються думки, що саме час є істотною характеристикою процесів розвитку: по-перше, розвиток здійснюється в реальному часі, по-друге, тільки часовий фактор виявляє спрямованість розвитку [6, С. 561]. Врахування фактора часу відображено і в трактуванні «розвитку» Кононенком І. В., зокрема автор розглядає “розвиток – як беззворотну, направлену, закономірну зміну матеріальних і ідеальних об'єктів, що здійснюються протягом часу” [7, С.6].

До найбільш характерних рис процесу розвитку інші дослідники відносять також спрямованість, необоротність, закономірність, єдність кількісних і якісних змін, взаємозв'язок прогресу і регресу, суперечливість, циклічність [8, С.65]. Цього підходу дотримуються Гапоненко О. Л., Пакрухин А. П. “розвиток – рух уперед, формування нових рис, становлення нових структурних характеристик об'єкта, його еволюцію, поліпшення,

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ В НАФТОВІЙ І ГАЗОВІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

удосконалювання, прогрес, а також ріст і розширення” [9, с. 11; 10]. Забродська Л. Д. трактує, що “розвиток можна визначити як просування від простого до більш складного та ефективного” [11, С. 42]. Смирнов Е. А. визначає розвиток як незворотні, спрямовані, закономірні зміни матерії та свідомості [12, с. 174].

Коротков Е. М., Раєвнева О. В., Касьянова Н. В. тісно взаємопов’язують розвиток системи із змінами зовнішнього середовища. Так, Коротков Е. М. розглядає розвиток як “сукупність змін, що ведуть до появи нової якості і зміцнення життєвості системи, її здатність чинити опір руйнівним силам зовнішнього середовища” [13, С. 296]. Раєвнева О. В. основним джерелом розвитку соціально-економічної системи вважає невизначеність та стохастичність трансформаційного ринкового середовища і, ґрунтуючись на цьому, під процесом розвитку підприємства розуміє унікальний процес трансформацій відкритої системи в просторі і часі, що характеризується зміною глобальних цілей її існування шляхом формування нової чи модифікованої дисипативної структури і переходом системи в новий атрактор розвитку [14]. Касьянова Н. В. вбачає поштовх до розвитку підприємства у разі вдалого подолання кризи та трактує розвиток підприємства як процес якісної зміни в часі структури та функції підприємства, які обумовлюють процес його переходу на якісно новий рівень функціонування за рахунок взаємодії елементів внутрішнього та зовнішнього середовища [15]. Виникнення різного роду криз приводить до непередбачуваності та мінливості екзогенних факторів середовища функціонування підприємства, в результаті чого відбувається порушення балансу його внутрішнього середовища. У випадку толерантної (допустимої) дії екзогенних факторів підприємство відновлює попередній стан внутрішнього середовища, а в протилежному випадку – або відбувається зміна якісних властивостей системи – встановлюється новий рівень внутрішнього балансу (спостерігається розвиток системи), або система не володіє достатнім потенціалом для подолання наслідків криз і припиняє своє функціонування. Узагальнюючи сказане, можна розглядати розвиток підприємства як процес незворотної якісної зміни матеріальних та нематеріальних властивостей підприємства як відкритої соціально-економічної системи, що відбувається в результаті позитивної взаємодії зовнішнього та внутрішнього середовища функціонування підприємства, та забезпечує зростання його значимості у просторі і часі.

Систематизуючи наукові матеріали, можна виділити такі основні концептуальні підходи до розвитку суспільства в цілому та соціально-економічних систем, зокрема: сталий, випереджальний, інформаційний, еволюційний, гармонійний, інноваційний, емерджентний, розвиток на основі синергетичних засад тощо.

Так, сталий розвиток є концепцією бажаного суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства (передусім економічної) в його взаємодії з довкіллям [4, С.283]. Тобто, світове суспільство повинно існувати як поєднання економічного зростання на

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ В НАФТОВІЙ І ГАЗОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

принципах ефективності, раціональності, зі справедливим розподілом його результатів для окремої людини, існування людини в світі не на межі виживання, а в постійному самовдосконаленні, збереженні оточуючого середовища та відновленні всього біорозмаїття цього середовища для майбутніх поколінь. Повинна існувати рівність та однозначність відносин серед учасників такого розвитку у форматі: «природа-людина-економіка» [16, С. 419]. Концепція сталого розвитку (sustainable development) значною мірою є продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським ще в першій половині ХХ ст. Суть її полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожної людини. сталість розглядається і як здатність підтримувати рівновагу, і як стабільність розвитку, тобто здатність підтримувати певні (сталі) темпи руху системи [17, с. 22].

Так, Л. Г. Мельник виділяє такі властивості будь-якої системи, притаманні феномену сталості: витривалість, толерантність, стійкість, опірність, адаптивність. Витривалість – це властивість системи зберігати свої функціональні особливості або можливості їх відновлення в умовах зміни чинників зовнішнього середовища від тих параметрів, що вважаються оптимальними. Толерантність – це характеристика системи, що показує здатність сприймати (або не сприймати) ті чи інші негативні параметри зовнішнього середовища. Тобто якщо система не може впливати або змінювати несприятливі прояви в зовнішньому середовищі, то мають вмикатися механізми, які допоможуть пережити ці впливи. Стійкість – це властивість системи зберігати за наявності різноманітних параметрів зовнішнього середовища свою структуру і функціональні особливості, достатні для нормальної діяльності. При цьому мають місце вивести такі закономірності: стійкість системи залежить, з одного боку, від її здатності реагувати на зовнішній вплив середовища, а з іншого – від стабільності самої системи, яка характеризується її внутрішніми чинниками. Опірність – властивість системи протидіяти впливу зовнішнього середовища. Але важлива не лише протидія існуючим чинникам, а передбачення та недопущення їх проявів. Адаптивність – це властивість системи, що використовується за умови неможливості здійснення опору зовнішньому середовищу. Елементи системи мають використовувати механізми пристосування до умов, що склалися, та можливості нейтралізації діючих чинників [18].

Як бачимо, розглядаючи концепцію сталого розвитку, науковці вважають, що стійкість системи до змін, властивість системи зберігати свої функціональні особливості є запорукою сталого розвитку. Проте, існують і протилежні погляди, зокрема, Пригожін І., Хакен Т., Гальчинський А., Расвнева О., Касьянова Н. та ін., вважають, що саме через порушення стійкості системи можна досягти формування якісно нового порядку системи

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

та її якісних характеристик, що і вимагає більш ґрунтовного дослідження та формування нових концепцій розвитку.

Новий аспект процесів розвитку систем відкрився із застосуванням синергетичного методу в економічному дослідженні. Отримані засновниками цієї науки Т. Хакеном та І. Пригожіним були такими цінними, що їх стали поширювати на будь-які системи. Синергетики виділили передусім два основні типи матеріальних систем: 1) замкнені, в яких протікання процесів зумовлює встановлення рівноважного стану (його найважливішими ознаками є лінійність і рівноважність), який за певних умов може розвиватися в напрямі посилення неупорядкованості і навіть хаосу; 2) відкриті (їх головні ознаки – нелінійність і нерівноважність), в яких протікання процесів за певних обставин сприяє появі впорядкованих структур, тобто посиленню самоорганізації. Для синергетичного методу евристично цінними є положення про існування в матеріальних системах багатоваріантності та альтернативності розвитку за наявності певної інерційно-історичної визначеності їх змін у точках біфуркації (розгалуження, будь-які якісні та стрибкоподібні перебудови системи метаморфози різних об'єктів за плавної зміни параметрів, від яких вони залежать) і про світ як ієрархію середовищ із різною нелінійністю; можливий вплив індивідуальних зусиль на здійснення мікросоціальних процесів [4, С. 356].

Для нашого дослідження цінним з теорії синергетики є висновки про те, що

- такі відкриті системи характеризуються наявністю потужніших джерел розвитку, обміну речовиною та енергією з довкіллям;

- синергетичний підхід передбачає пошук способів загального виживання природи і суспільства та розвиток раціоналізації людських стосунків з природою;

- нестійкість і навіть певна хаотичність, що притаманна відкритим системам, є умовою стабільного і динамічного розвитку, що відбувається через послаблення, нейтралізацію і навіть ліквідацію нераціональних і нежиттєздатних форм;

- надмірно стабільні форми матеріальних систем врешті решт припиняють свою еволюцію;

- великі виробничо-технічні комплекси набувають ознак складних, нелінійних, емерджентних систем (термін «емерджентний» з англ. – виникнення, поява нового, означає стрибкоподібний процес виникнення нової, вищої якості, значною мірою не залежної від кількісних змін). Тобто система функціонує і розвивається в точках біфуркації, поблизу яких поведінка системи стає нестійкою і може під впливом неістотних факторів різко змінитися;

- кожна особистість здійснює вплив на (соціальні) процеси, що відбуваються на макрорівні.

У своїх працях Мельник В. Л. та Мельник Л. Г., зазначає, що емерджентність – є важливою відмінною ознакою системи, оскільки саме емерджентність – це наявність у системного цілого особливих якостей, які не

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ В НАФТОВІЙ І ГАЗОВІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

притаманні його підсистемам або блокам чи сумі елементів, які не є об'єднаними системотворчими зв'язками [19, С.10.]. Саме застосування спонтанних (емерджентних) стратегій досягнення цілей діяльності економічних суб'єктів дозволить адекватно відреагувати та зміцнити свої ринкові позиції за умов високої непередбачуваності та змінності зовнішнього середовища [20]. Пугачова О., досліджуючи функціонування складних соціальних систем, також визначає емерджентність як головну характеристику складних систем, наявність якої, в свою чергу, породжує виникнення інновацій в певній системі. Зокрема, автор визначає емерджентність, як якість складної системи, яка «виявляється в появі нових структур, властивостей, або моделей поведінки на макрорівні, що виникають із взаємодії елементів системи на мікрорівні. Причому ці нові властивості не можуть бути виведені з властивостей частин системи. Емерджентність з'являється на певному рівні складності системи і домогтися прояву цієї властивості у простій системі мало вірогідно. Іншими словами, не дозволяючи системі ускладнюватися, не можна чекати появи «дива», скільки б зусиль не прикладалося [21].

А. Гальчинський у своїй праці [22] розглядає оновлену парадигму економічного розвитку. Мова йде про те, що на сьогодні необхідно переосмислити механізми виникнення в економічному процесі інноваційно «нового», що приводить до сприйняття розвитку як виходу за межі інституційних та організаційних визначень... «Нова парадигма економічного розвитку в першу чергу являє собою перехід від переважно інерційної ринкової самоорганізації економіки до її розвитку на основі зміцнення ноостатичних начал, формування нового (граничного) типу економічного зростання». Принциповим є те, що «виникле», («нове») не повинно оцінюватись з позицій існуючого – як його продовження, самозбагачення, як системно детерміноване, а як альтернативна ймовірність (можливість). «У цьому випадку наступність і самозбагачення системи у їх функціональному вимірі втрачають свою провідну значимість. Наступність поступається місцем ситуації хаосу і біфуркації. Кризи міжсистемних трансформацій стають втіленням саме такої логіки, змінами, що відбуваються не за традиційною циклічною динамікою «рівновага – криза – відновлена рівновага», а за більш складною логікою: «порядок – біфуркація і хаос – якісно новий порядок» [22, С.12].

Висновки. Досліджуючи різноманітні аспекти розвитку соціально-економічних систем, в тому числі і підприємств, в сучасних умовах варто враховувати наступне:

1. Розвиватись можуть системи, які є відкритими та здатні підтримувати і здійснювати взаємозв'язок з природою, генерувати шляхи виживання суспільства та природи.

2. Хаотичність та біфуркація є умовами динамічного розвитку системи через послаблення, нейтралізацію і навіть ліквідацію нерациональних і нежиттєздатних форм; через виникнення нової енергії в точках біфуркації, в

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

яких поведінка системи стає нестійкою і може під впливом неістотних факторів різко змінитися.

3. Будь-яка система повинна володіти відмінною ознакою – емерджентністю, тобто повинна бути здатною до стрибкоподібного процесу виникнення якісно нових рівнів існування, детермінованих «внутрішньою спрямованістю» нематеріального творчого начала, що породжує інноваційний характер розвитку.

4. Основою розвитку будь якої системи є людина – з її творчим началом, знаннями, досвідом, інтуїцією, інформованістю, вихованням, культурними надбаннями, релігією ...

Новий напрям розвитку соціально-економічних систем повинен базуватись на таких детермінантах як творчість, знання, інтуїція, культура, інформація, та реалізовуватись через спонтанні (емерджентні) стратегії на протигагу плановим стратегіям досягнення цілей функціонування та розвитку систем.

Література

1. Філософський енциклопедичний словник / за ред.. Шинкарука В. І. НАНУ Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, Київ: Абрис, 2002. – 742 с.
2. Философская энциклопедия. Т.4 «Наука–логики» – Сигети. Гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: «Советская энциклопедия», 1967. – 592 с.
3. Финансовые механизмы стратегического управления развитием предприятия. /Ю.А. Пуятин, А.И. Пушкарь, А.Н. Тридед. – Харьков: Основа, 1999. – 488 с.
4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов — М.: Сов.–Энциклопедия, 1983. — 840 с.
7. Философская энциклопедия. Т.4 «Наука–логики» — Сигети. Гл. ред. Ф.В. Константинов. — М.: «Советская энциклопедия», 1967. — 592 с.
8. Современная философия: Словарь хрестоматия. Ростов-на-Дону, Феникс, 1995. — 511 с.
9. Гапоненко А.Л. Стратегическое управление: учеб. Для вузов, обучающихся по специальности 061100 «Менеджмент организаций» / А.Л. Гапоненко, А.П. Панкрухин. — 2-е изд., стер. — М.: Издательство ОМЕГА–Л, 2006. — 464 с.
10. Запасна Л. С. Економічна сутність розвитку підприємства http://www.nbu.gov.ua/Articles/Kultnar/knp96/knp96_33-37.pdf[http:// www.masters.donntu.edu.ua/2009/fem/zavorotneva/library/tez5.htm](http://www.masters.donntu.edu.ua/2009/fem/zavorotneva/library/tez5.htm)
11. Забродська Л.Д. Стратегічне управління: реалізація стратегії: Навч. посібник для студ. екон. спец. — Харків: Консул, 2004. — 208 с.
12. Смирнов Э.А. Основы теории организации: Учебное пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 375 с.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

13. Коротков Э.М. Концепция менеджмента. — М.: Дека, 1997. — 304 с.
14. Расвнєва О. В. Механізми управління розвитком підприємства в умовах трансформаційної економіки. — Автореферат дисертації на здобуття наукового ступені доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 — економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). — Харків — 2007 / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uk.orgsun.com/abstracts/1/19961-1.php>.
15. Касьянова Н. В. Управління розвитком підприємства на основі кумулятивного підходу. — Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 — економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). — Донецьк. — 2012, 36 с.
16. Економіка: навчальний посібник / за ред. М. П. Бутка. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Політ», 2011, 612 с.
17. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2012. — 534 с.
18. Мельник В.Л. Проблемы этики в обеспечении устойчивого развития // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). — Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. — С. 990-1007.
19. Л. Г. Мельник Экономика развития. — Сумы: Университетская книга, 2006. — 662 с.
20. Гребешкова О. М. Емерджентність у стратегічному процесі підприємства / О. Гребешкова / Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Випуск 22. — К.: КНЕУ, 2009. — С. 129-137.
21. Пугачова О. Інновації як емерджентність складних систем / Пугачова О. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://synergist.kiev.ua> 2010 – 2013.
22. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / Економіка України №5 (606), травень, 2012 р. С.4-17.

*Рекомендовано до друку
доктором екон. наук, професором Данилюком М. О.*

УДК 005.3:658

ТЕОРІЯ ГАРМОНІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ ЯК ОСНОВА УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Варцаба В. І.

Анотація. В статті на основі аналізу класичної формули опису ланки, охопленої зворотним зв'язком, продемонстровані доцільність, можливості і умови гармонізації поведінки управлінської та виконавської складових

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ В НАФТОВІЙ І ГАЗОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ